

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

**3-2025
FILOLOGIYA**

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

N.O.Ikromova Chingiz Aytmatovning “Alvido, Gulsari” qissasi nutq shakllarini tarjima qilishning psixolingvistik xususiyatlari	128
Ш.М.Артикова Сопоставление стратегий вежливости и культурных установок в англосаксонском и узбекском семейном дискурсе.....	136
G.A.Komilova Siyosiy nutqlarda ishontirish strategiyalarining lingvistik tahlili.....	145
M.T.Ikromov Botanik terminlarning etnomadaniy tadqiqi.....	149
U.H.Usmonova O‘zbek, rus va ingliz tillaridagi fe’l frazeologik birliklarning struktur-semanatik va lingvokulturologik tadqiqi	154
U.M.Askarova Gapda uyushiq bo‘laklarning o‘rni va ahamiyati (Ozod Sharafiddinov asarlari misolida).....	158
Sh.Kh.Sayidov, N.M.Nabijonova The intersection of paralinguistics and sociolinguistics.....	163
M.Y.Mamajonov, F.A.Bekmuxamedova Inglizcha va o‘zbekcha maqollar asosida lingvokognitiv tahlil.....	166
Sh.Sh.Dadabayeva Aksiolingvistikadagi asosiy jarayonlar	171
Sh.Sh.Dadabayeva Axloqiy-fuqaroviy qadriyatlarni ifodalovchi aksiologik leksikalar tadqiqi	175
L.T.Galimullina, K.M.Akramova The semantics of verbal phraseological units and their evaluative emotive peculiarities in the English and Russian languages	179
X.A.Baymanov, M.M.Soatova Hajviy matnlarni tarjima qilishning kognitiv-pragmatik xususiyatlari	184
Sh.R.Karimjonova Kognitiv tilshunoslik: asosiy yondashuvlar va tushunchalar	188
L.T.Galimullina, N.F.Salakhutdinova Some issues in the antonymy of phraseological units in the english language	195
P.Сулейманова Историческая лексика тюркских языков: морфосемантическое и этимологическое исследование корневых слов	199
A.Sh.Mukhamadiev Aggression as a form of speech influence in the literature of the uzbek and english languages ..	203
S.Z.Hemidli Metaphorization in the mythological lexicon of english and azerbaijani languages (comparative-historical typological linguistics).....	209
X.U.Qodirova Nutqiy etiket va milliy-madaniy identikasiya: ingliz tili konteksti misolida	215
Д.Б.Хамидова Влияние языка на формирование специализированной терминологии	218
G.A.Zaynutdinova O‘zbek tilshunosligida lingvopoetika umumfilologik yo‘nalish sifatida	222
R.Kahramanova Lexical and grammatical features of kinship terms in azerbaijani dialects	227
A.M.Aimuxammetova Ingliz va qoraqalpoq tilshunosligida numerativ birliklarning o‘rganilish tarixi	231
N.Q.Adamboyeva Non-traditional language learning methods and brain activity	234
D.S.Usmonova, N.R.Rajabova Ingliz tili o‘rganishda gamifikatsiya: motivatsiya va faollikni oshirish	237
M.T.Raxmonqulova Tilshunoslikda “Konsept” va “Konseptosfera” tushunchalari talqini.....	241

UO‘K: 81’27:81’35+81’37+159.94

KOGNITIV TILSHUNOSLIK: ASOSIY YONDASHUVLAR VA TUSHUNCHALAR**КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА: ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ И КОНЦЕПЦИИ****COGNITIVE LINGUISTICS: BASIC APPROACHES AND CONCEPTS****Karimjonova Shahlo Ravshanjonovna¹** ¹Farg‘ona davlat universiteti, Ingliz tili amliy kursi kafedrasida katta o‘qituvchisi PhD**Annotatsiya**

Ushbu maqola kognitiv lingvistikaning shakllanishi, rivoji va zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyatini o‘rganadi. Muallif ingliz va o‘zbek tilshunos olimlarining kognitiv tilshunoslik, uning shakllanish bosqichlari haqida bildirilgan fikrlarni umumlashtirga. Kognitiv lingvistika 1970-yillarda rasmiy tilshunoslik yondashuvlariga qarshi norozilik sifatida yuzaga kelgan. Uning asosi insonni toifalash va gestalt psixologiyasi kabi 1960-1970-yillardagi kognitiv fan rivojiga borib taqaladi. Ushbu sohada dastlabki tadqiqotlar kam sonli olimlar tomonidan amalga oshirilgan bo‘lsa-da, 1990-yillarda kognitiv tilshunoslar soni ortib, Kognitiv lingvistika jurnali va Xalqaro kognitiv lingvistika jamiyati tashkil etildi.

Kognitiv lingvistika aniq bir nazariya emas, balki umumiy tamoyillar, qarashlar va farazlarga asoslangan yondashuvdir. Bu yondashuv tilni inson tafakkurining oynasi sifatida ko‘rib, konseptualizatsiya naqshlarini o‘rganishni maqsad qiladi. Tilning inson ongining tuzilishi va xususiyatlarini aks ettirishi haqidagi faraz bu sohaning metodologik asosini tashkil etadi.

Maqolada kognitiv lingvistikaning ijtimoiy, madaniy va lingvistik jarayonlar bilan uzviy bog‘liqligi ta’kidlanadi. Ushbu yo‘nalish turli fanlar, jumladan psixologiya, antropologiya, falsafa va kompyuter texnikasi bilan hamkorlikda rivojlanib, ilmiy tadqiqotlar uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Kognitiv tilshunoslik til orqali bilimlarni saqlash, ifodalash va uzatish mexanizmlarini tadqiq qilishga qaratilgan bo‘lib, bu o‘zbek tili sohiblarining tafakkur grammatikasini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Maqola kognitiv lingvistikani turli fanlararo muloqot mahsuli sifatida ko‘rsatib, uning ilmiy izlanishlardagi o‘rnini belgilaydi. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tilshunosligidagi kognitiv tilshunoslikning shakllanish bosqichlari batafsil yoritib berilgan.

Аннотация

В статье рассматривается становление, развитие и значение когнитивной лингвистики в современной лингвистике. Автор обобщает взгляды английских и узбекских лингвистов на когнитивную лингвистику и этапы ее становления. Когнитивная лингвистика возникла в 1970-х годах как протест против формальных лингвистических подходов. Его истоки восходят к развитию когнитивной науки в 1960-х и 1970-х годах, в частности, к категоризации человека и гештальтпсихологии. Хотя ранние исследования в этой области проводились небольшим числом ученых, в 1990-х годах число когнитивных лингвистов возросло, и были основаны Журнал когнитивной лингвистики и Международное общество когнитивной лингвистики.

Когнитивная лингвистика — это не конкретная теория, а подход, основанный на общих принципах, взглядах и гипотезах. Данный подход направлен на изучение моделей концептуализации путем рассмотрения языка как окна в человеческое мышление. Методологическую основу этого направления составляет гипотеза о том, что язык отражает структуру и особенности человеческого разума.

В статье подчеркивается неразрывная связь когнитивной лингвистики с социальными, культурными и языковыми процессами. Это направление развивается во взаимодействии с различными дисциплинами, включая психологию, антропологию, философию и информатику, открывая новые возможности для научных исследований. Когнитивная лингвистика фокусируется на изучении механизмов хранения, выражения и передачи знаний посредством языка, что важно при изучении грамматики мышления носителей узбекского языка. В статье когнитивная лингвистика представлена как продукт междисциплинарного диалога и определено ее место в научных исследованиях. В статье дается подробное описание этапов становления когнитивной лингвистики в английском и узбекском языкознании.

Abstract

This article examines the formation, development and significance of cognitive linguistics in modern linguistics. The author summarizes the views of English and Uzbek linguists on cognitive linguistics and the stages of its formation. Cognitive linguistics emerged in the 1970s as a protest against formal linguistic approaches. Its basis goes back to the development of cognitive science in the 1960s and 1970s, such as human categorization and gestalt psychology. Although the initial research in this area was carried out by a small number of scientists, in the 1990s the number of cognitive linguists increased, and the Journal of Cognitive Linguistics and the International Society for Cognitive Linguistics were founded.

Cognitive linguistics is an approach based on general principles, views and hypotheses, rather than a specific theory. This approach aims to study conceptualization patterns, considering language as a mirror of human thinking. The

TILSHUNOSLIK

hypothesis that language reflects the structure and properties of human consciousness forms the methodological basis of this field.

The article emphasizes the inextricable link between cognitive linguistics and social, cultural and linguistic processes. This direction is developing in collaboration with various disciplines, including psychology, anthropology, philosophy and computer science, opening up new opportunities for scientific research. Cognitive linguistics is aimed at studying the mechanisms of storing, expressing and transmitting knowledge through language, which is of great importance in studying the grammar of thought of Uzbek speakers. The article shows cognitive linguistics as a product of interdisciplinary dialogue and determines its place in scientific research. This article provides a detailed description of the stages of formation of cognitive linguistics in English and Uzbek linguistics.

Kalit so'zlar: vizual kognitiv fe'llar, o'zbek tili, ingliz tili, semantik tahlil, morfologik xususiyatlar, sintaktik tuzilma, kognitiv tilshunoslik, idrok, ko'rish jarayoni, qiyosiy tahlil, polisemiya, metafora.

Ключевые слова: визуальные когнитивные глаголы, узбекский язык, английский язык, семантический анализ, морфологические признаки, синтаксическая структура, когнитивная лингвистика, восприятие, визуальный процесс, сопоставительный анализ, полисемия, метафора.

Key words: visual cognitive verbs, Uzbek language, English language, semantic analysis, morphological features, syntactic structure, cognitive linguistics, perception, visual process, comparative analysis, polysemy, metaphor.

KIRISH

Kognitiv lingvistika zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlaridan biri bo'lib, 1970-yillarning boshlarida tilga bo'lgan rasmiy yondashuvlardan norozi munosabat tufayli shakllangan. Ushbu soha 1960-1970-yillarda zamonaviy kognitiv fan rivoji, xususan, insonlarni toifalash tadqiqotlari va gestalt psixologiyasi kabi avvalgi nazariyalarga asoslangan. Dastlabki tadqiqotlar asosan 1970-1980-yillarda kam sonli olimlar tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa, 1990-yillar boshida ushbu yo'nalishda faoliyat olib boruvchi va o'zlarini "kognitiv tilshunoslar" deb atagan tadqiqotchilar soni sezilarli darajada oshdi. 1989-1990-yillarda Kognitiv lingvistika jurnalining nashr etilishi bilan birga Xalqaro kognitiv lingvistika jamiyati tashkil etildi. Mashhur kognitiv lingvist Ronald Langaker ushbu davrni "kognitiv tilshunoslikning keng qamrovli, o'ziga xos intellektual harakati sifatida shakllangan bosqich" sifatida ta'riflagan.

Kognitiv tilshunoslik aniq bir nazariya emasligi sababli, u "harakat" yoki "tashabbus" sifatida tasvirlanadi. Aksincha, u umumiy yo'riqchi tamoyillar, farazlar va qarashlar majmuasini qabul qilgan yondashuvdir. Bu esa turli xil bir-birini to'ldiruvchi, qisman ustma-ust tushuvchi (ba'zan esa raqobatlashuvchi) nazariyalarning shakllanishiga olib kelgan.

Kognitiv tilshunoslar, boshqa tilshunoslar kabi, tilni uning o'ziga xosligi uchun o'rganadilar; ular tilning tizimlilik xususiyati, tuzilishi, bajaradigan funksiyalari va bu funksiyalar til tizimi orqali qanday amalga oshirilishini tasvirlash va izohlashga intiladilar. Biroq, kognitiv tilshunoslarning tilni o'rganishining muhim sababi shundaki, til tafakkur naqshlarini aks ettiradi degan farazga asoslanadi. Shunday qilib, tilni ushbu nuqtai nazardan o'rganish konseptualizatsiya naqshlarini o'rganishdir. Til kognitiv funktsiyaga oynak vazifasini bajaradi, u tafakkur va g'oyalar tabiati, tuzilishi va tashkil etilishi haqida tushunchalar beradi.

Kognitiv tilshunoslikning boshqa tilni o'rganish yondashuvlaridan asosiy farqi shundaki, til inson ongining ba'zi asosiy xususiyatlari va tuzilish dizaynini aks ettiradi deb hisoblanadi. Bu faraz kognitiv tilshunoslik doirasida ishlab chiqilgan usullar, metodologiya va modellar qamroviga chuqur ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, til modelini baholash uchun muhim mezonlardan biri bu modelning psixologik jihatdan asoslanganligini aniqlashdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Kognitiv tilshunoslik atamasi ingliz tilidagi "cognitive – bilishga oid" so'ziga asoslangan (masalan: "cognize – bilmoq, anglamoq, tushunmoq", "cognition – bilish") [7]. Ma'lumki, dunyo va borliqni bilish hamda idrok etish murakkab jarayondir. Ba'zan bilish jarayoni to'g'ridan-to'g'ri anglash yoki tushunish harakatlari bilan bog'lanadi. Shunga qaramay, hayvonlarda ham (garchi soddada shaklda bo'lsa-da) anglash, tahlil qilish va umumlashtirish qobiliyati mavjudligi ilmiy jihatdan tasdiqlangan.

Shu bois bilish faoliyati haqida so'z borganda, faqatgina *cogitation* (lotincha) – "aql, tafakkur" hodisasi bilan cheklanmaslik lozim. Buning o'rniga *cogitatorium* – tafakkur faoliyatini amalga oshiruvchi shaxs va bu faoliyat bilan bog'liq barcha nomenal (ijtimoiy, madaniy, lingvistik) jarayonlarni ham e'tiborga olish zarur. Shuni unutmazlik kerakki, tafakkur insonning maqsadga

yo'naltirilgan faoliyatining natijasi bo'lib, u odamlar o'rtasidagi muloqot jarayonida borliqqa nisbatan faol munosabat sifatida namoyon bo'ladi.

Kognitiv tilshunoslikning mazmunini anglash zamonaviy ilm uchun katta ahamiyatga ega. Bilish jarayoni tafakkur, ijtimoiy munosabatlar va lingvistik omillar o'rtasidagi murakkab aloqalarga asoslanadi. Bu inson tafakkurining nafaqat individual bilimlar, balki madaniy va kommunikativ jarayonlar orqali shakllanishini ko'rsatadi.

Tilni faqat muloqot vositasi emas, balki anglash va bilishning asosiy vositasi sifatida o'rganish orqali dunyoqarash, qadriyatlar va turli tafakkur shakllari bilan tanishish imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, hayvonlarning oddiy shakldagi bilish qobiliyati haqidagi mulohazalar biologik va intellektual jarayonlarni chuqurroq tushunishga yo'l ochadi.

Bilish jarayoni faqat "aqliy faoliyat" bilan cheklanmaydi. Unda ijtimoiy va madaniy hodisalarning ham o'rni borligi, inson tafakkuri va uning dunyoga munosabati haqida keng qamrovli tushunchalarni shakllantiradi. Shu sababli, kognitiv tilshunoslik, turli ilmiy sohalar uchun chuqur tahlil va izlanish imkonini beruvchi muhim tadqiqot yo'nalishidir.

Sh.Safarovning fikriga ko'ra, kognitiv tilshunoslik turli fanlararo muloqot mahsuli hisoblanadi. U kognitiv bilimlar, xususan, til kabi murakkab tadqiqot obyektini o'rganishga intilgan har qanday soha muqarrar ravishda murakkab muammolar bilan yuzlashishini ta'kidlaydi. Shunga qaramay, kognitiv bilimlarni o'rganishdagi qiyinchiliklar bu sohadagi izlanishlarga bo'lgan qiziqishni susaytira olmaydi. Ong haqidagi bilimlarning turli faoliyat turlarida qo'llanilishi ushbu tadqiqotlarning ahamiyatini oshiradi. Ilm-fan esa turli sohalar vakillarini kognitiv izlanishlarga jalb etishga undaydi. Natijada, kognitiv bilimlarning ko'lami kengayib, bir sohada olingan bilimlar boshqa sohalardagi tadqiqotlar bilan uyg'unlashib boradi.

Kognitiv bilimlarning shakllanishi kognitologiyani alohida ilmiy yo'nalish sifatida ajratib ko'rsatishga zamin yaratdi. Bu jarayonda turli ilmiy sohalarning hissasi katta bo'lgan. Ushbu g'oya psixologik, falsafiy va lingvistik adabiyotlarda ham keng yoritilgan. Masalan, G.Lakoff kognitiv fan haqida shunday fikr bildiradi: "Kognitiv fan — psixologiya, lingvistika, antropologiya, falsafa va kompyuter texnikasi kabi sohalar orqali ongni o'rganish natijasida shakllangan ilmiy yo'nalishlardan biridir [13]."

Shuningdek, kognitiv bilimlarning turli fanlar doirasida rivojlangani haqidagi qarashlar psixologik adabiyotlarda ham aks etgan. Bu borada psixolog va faylasuf D. Kerrilning "Til psixologiyasi" asaridagi fikr alohida e'tiborga loyiqdir: "Kognitiv soha ilm-fanda tarmoqlararo yondashuv bo'lib, psixologlar, tilshunoslar, kompyuter mutaxassisleri, nevrologlar va faylasuflar tomonidan ilgari surilgan tushunchalar asosida ong va aqliy jarayonlarni tadqiq etadi [9]."

Ma'lumki, kognitologiya o'z mohiyatiga ko'ra semantika bilan uzviy bog'liqdir. A.V.Kravchenkning fikriga ko'ra "... kognitiv tilshunoslik o'z oldiga til vositasida bilimlarni saqlash, ifodalash va uzatish mexanizmlarini tadqiq etishni asosiy vazifa qilib qo'yadi" [3]. Jahon tilshunosligida yaratilgan boy nazariy ma'lumotlarga suyangan holda muayyan ijodkor shaxs tilining lingvokognitiv xususiyatlarini o'rganish o'zbek tili sohiblarining "tafakkur grammatikasi"ni yoritib berishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kognitiv tilshunoslik kognitologiyaning tadqiqot sohasi bo'lib, u tilni insonning umumiy kognitiv qobiliyatlari doirasidagi hodisa sifatida o'rganadi. Ushbu sohaning shakllanishi N.Xomskiyning "Sintaktik tuzilmalar"[11] va R.Monteguening "Universal grammatika" [15] nomli tadqiqotlariga borib taqaladi. Shuningdek, til va tafakkur masalalarining falsafa hamda psixologiya doirasida o'rganilishi tilshunoslikda kognitiv tadqiqotlar rivojlanishi uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qilgan.

Til va ong masalalarini lingvistik nuqtai nazardan tizimli ravishda o'rganishning ilk tamoyillari N.Xomskiyning "Til va ong" [10] asarida aks etgan. Ushbu asar tilga oid muhim savollarga javob berishga harakat qiladi, masalan: "Til inson tabiatini tushunishga qanchalik hissa qo'sha oladi?" yoki "Tildan foydalanish inson ongining aksini namoyon qila oladimi?" kabi savollarni yoritadi. Shu bilan birga, kognitiv lingvistikaning mustaqil nazariy va amaliy asoslarga ega yo'nalish sifatida shakllanishi 1970-yillar o'rtalariga to'g'ri keladi. Bu jarayon Jorj Lakoff, Charlz Fillmor, Ronald Langaker, Leonard Talmi va Eleonor Rosh [12] kabi kognitiv olimlarning tadqiqotlari bilan bog'liq. Lingvokognitiv yondashuvning shakllanish davri yangi atamalar paydo bo'lishi bilan ham chambarchas bog'liq. Masalan, Ch.Fillmor freymilar, J.Lakoff ideal kognitiv model, J.Lakoff va M.Jonson konseptual metafora nazariyasi, L.Talmi voqelik freymi, G.Fauconnier va M.Turner konseptual integratsiya nazariyasi, G. Fauconnier tasvir sxemalari, R.Langaker esa kognitiv grammatika kabi terminlarni tilshunoslikka olib kirgan

Bu jarayon natijasida tilshunoslikning yangi yo'nalishi – kognitiv lingvistika shakllandi. J.Lakoff va M.Jonsonning "Biz yashayotgan metaforalar" [14] nomli asari bugungi kunda kognitiv lingvistika deb

TILSHUNOSLIK

ataladigan sohaning shakllanishida muhim rol o'ynadi. Ushbu asar konseptual soha, konseptual metafora va konseptual metonimiya kabi kognitiv tilshunoslikning asosiy nazariyalarini ilm-fanga kiritdi.

Xulosa qilib aytganda, kognitiv bilimlar har qanday fan doirasida o'rganilishi, amaliyotda sinovdan o'tkazilishi va taklif qilinishidan qat'i nazar, barcha kognitiv tadqiqotlar uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi. Bir fan sohasida erishilgan kognitiv bilimlarni boshqa sohalarga integratsiya qilish va rivojlantirish mumkin, bu esa ong haqidagi tadqiqotlarning universallik xususiyatiga ega ekanligini tasdiqlaydi. Ushbu fikr A.Nurmonovning quyidagi mulohazalari bilan ham uyg'unlashadi: "Til va tafakkur bir-biridan ajralmasdir. Til fikrni shakllantiruvchi va ifodalovchi moddiy vosita bo'lib, shakl va mazmun dialektikasini aks ettiradi. Tilning ushbu jihatlarini o'rganish tilshunoslikning falsafa, mantiq va psixologiya kabi fanlar tizimiga kirishiga asos yaratadi [6]".

Shunday qilib, kognitiv tadqiqotlarda ong tushunchasini qanday talqin qilishimiz juda muhim. Agar ongni faqat inson tanasining bir qismi sifatida qabul qilsak, uning haqiqiy mohiyatiga to'g'ri baho bera olmaymiz. Aksincha, ongning kognitiv va xayoliy jihatlariga e'tibor qarab, tana va ongning uyg'unligini to'g'ri baholash mumkin. Bu orqali ongni chuqurroq o'rganish va undan samarali foydalanish uchun nazariy hamda amaliy natijalarga erishiladi.

Buning natijasida inson ongining murakkab kognitiv masalalari yanada ravshanlashadi, miyadagi jarayonlar haqidagi bilimlar boyiydi va ushbu jarayonlarni yaxshiroq idrok qilish imkoniyati yaratiladi. Ong, ko'pincha insonlar sezmaganda amalga oshiriladigan xatti-harakatlar majmuasini ifodalaydi. Kognitiv sohadagi tadqiqotlar esa inson o'zligini anglashga qaratilgan muhim qadamlardan biridir.

Kognitiv tilshunoslik zamonaviy dunyo tilshunosligi tushunchalari paradigmasida mustahkam o'rin egalladi. Aynan uning hozirgi bosqichda vujudga kelishi va jadal rivojlanishi hozirgi asr boshidagi tilshunoslikka xos xususiyatdir. V.Z.Demyankov va E.S.Kubryakovaning ta'rifiga ko'ra, kognitiv tilshunoslik tilni kognitiv mexanizm sifatida ya'ni ma'lumotni kodlash va o'zgartirishda muhim rol o'nashini o'rganadi [5]. Kognitiv tilshunoslikning zamonaviy tilshunoslik paradigmasida mustahkam o'rin egallaganligi, uning rivojlanishining hozirgi bosqichda tilshunoslikka xos yangi xususiyatlar bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Kognitiv tilshunoslik tilni faqat kommunikatsiya vositasi sifatida emas, balki insonning tafakkur jarayonlarining ajralmas qismi sifatida o'rganadi. V.Z.Demyankov va E.S.Kubryakovaning ta'rifida kognitiv tilshunoslikning asosiy yo'nalishi tilni kognitiv mexanizm sifatida ko'rishdir. Bu, tilning ma'lumotni kodlash, saqlash va o'zgartirish jarayonlarida qanday ishlashini tushunishga intilishni anglatadi. Til, shu tarzda, inson tafakkurining aksidir, uning ishlashini va rivojlanishini tushunish orqali biz insonning ongini, fikrlash tarzini va dunyoqarashini yaxshiroq anglaymiz.

NATIJARLAR VA MUHOKAMA

Kognitiv tilshunoslik hozirgi tilshunoslikning yangi bosqichini yaratishda muhim ahamiyatga ega, chunki u tilning nafaqat strukturaviy tomonlarini, balki uning inson miyasidagi psixologik va kognitiv jarayonlar bilan qanday bog'liqligini ham o'rganadi. Bu yondashuv tilshunoslikni yanada kengroq va chuqurroq o'rganishga imkon beradi, tilning ruhiy va ijtimoiy aspektlarini ham o'z ichiga olgan holda.

Kognitiv lingvistikaning mazmuni I.A.Boduen de Kurtenening quyidagi so'zlarida yanada aniqroq namoyon bo'ladi: "...tilga oid tafakkurdan borliq va yo'qlikning barcha sohalariga, dunyoning barcha ko'rinishlariga – moddiy, shuningdek, individual-psixologik va ijtimoiy (jamoaviy) jihatlariga oid o'ziga xos til bilimlari ajratib olinishi mumkin [2]". I.A.Boduen de Kurtenening ushbu fikri kognitiv lingvistikaning chuqur va keng qamrovli tabiati haqida muhim nuqtani ochib beradi. Til faqatgina muloqot vositasi sifatida emas, balki inson tafakkuri, dunyoqarashi va borliqni idrok qilish usulining aksidir. Uning fikriga ko'ra, til orqali inson moddiy va ruhiy olamni, shuningdek, ijtimoiy munosabatlarni tushunishi va tasavvur qilishi mumkin. Bu nuqtai nazar kognitiv lingvistikaning til va tafakkur o'rtasidagi aloqani tadqiq qilishdagi asosiy vazifasini tasdiqlaydi.

Til nafaqat mavjud borliqni ifodalashda, balki yo'qlik, ya'ni abstrakt va nazariy tushunchalarni yaratishda ham muhim rol o'ynaydi. Individual-psixologik va ijtimoiy jihatlarini qamrab olish esa tilning faqat individual tajribani emas, balki madaniy va ijtimoiy kontekstlarni ham aks ettiruvchi boy qirralarini ochib beradi. Bu yondashuv kognitiv lingvistikani universalligi va inson tafakkurini tadqiq etishdagi o'rni jihatidan ajralib turuvchi fan sifatida ko'rsatadi.

Shunday qilib, I.A.Boduen de Kurtenening ushbu qarashi kognitiv lingvistikaning tilni inson va jamiyat hayotining barcha qirralarini anglashda qanday o'rganishini aniq ifodalab beradi.

Y.Y.Balashova kognitiv tilshunoslikda rivojlangan ilmiy yo'nalishlarni tavsiflab, ikkita asosiy yondashuvni belgilaydi: lingvokognitiv va lingvomadaniy.

Lingvomadaniy yondashuv milliy kontseptual sohaning madaniyatdan onggacha bo'lgan o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishni o'z ichiga oladi. Y.Y.Balashova lingvomadaniy yondashuv doirasida ishlovchi tadqiqotchilar orasida Y.S.Stepanov, V.I.Karasik, V.V.Krasnix, V.A.Maslov, N.F.Alefirenko va boshqalar ushbu yondashuv kontseptsiyani majoziy, kontseptual va qimmatli tarkibiy qismlarga ega bo'lgan asosiy birlik sifatida belgilaydi.

Y.Balashova lingvokognitiv yondashuvni dunyo haqidagi bilimlar "jamiyatning kontseptual sohasiga kirishni" ta'minlovchi konsept kabi aqliy ma'lumotlar birligiga asoslanganligidan kelib chiqadigan tadqiqotchilar deb ataydi. Kontsept o'rganishga lingvokognitiv yondashuv nuqtai nazaridan uning asosiy va periferiya nuqtai nazaridan taqdim etilgan maydon modeli ishlab chiqilgan. Ushbu yondashuv vakillari Y.S.Kubryakova, Z.D.Popova, I.A.Sternin, V.N.Teliyu [4] va boshqalar.

Y.Balashova kognitiv lingvistikaning ikki tilga olingan yondashuvlaridan tashqari, quyidagi yondashuvlarni ham ajratib ko'rsatadi: psixologik, psixolingvistik, neyropsixolingvistik, semantik, mantiqiy-tushunchaviy, madaniy konseptlarning mantiqiy tahlili va an'anaviy lingvistika doirasidagi yondashuv, bu yondashuvda "tushuncha" va "konsept" terminlari aynan bir narsa sifatida qaraladi. Y.Balashovaning keltirgan yondashuvlari kognitiv lingvistika sohasining keng ko'lamliligi va ko'p qirraliligini aks ettiradi. Quyida mazkur fikrlarni qisqacha sharhlash mumkin:

1. Psixologik va psixolingvistik yondashuvlar: Bu yondashuvlar inson ongining tilni qay tarzda qabul qilishi va qayta ishlashi, shuningdek, psixologik omillarning tilga ta'sirini tahlil qiladi. Ular kognitiv jarayonlarni anglashda muhimdir, chunki til va fikrlash bir-biriga chambarchas bog'liq.

2. Neyropsixolingvistik yondashuv: Ushbu yondashuv miya faoliyati va til o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Zamonaviy texnologiyalar (masalan, neyroshunoslik va miya skanerlash usullari) yordamida tilning kognitiv jarayonlar bilan qanday aloqada ekanligini chuqur tahlil qilish imkoniyati mavjud.

3. Semantik yondashuv: Ma'no bilan ishlash, tushunchalarni aniqlash va konseptlar tahlili kognitiv lingvistikaning markaziy yo'nalishlaridan biridir. Ushbu yondashuv tushunchalar va so'zlarning semantik maydonlari bilan bog'liq masalalarni hal etishga qaratilgan.

4. Mantiqiy-tushunchaviy va mantiqiy tahlil: Ushbu yondashuvlar madaniy konseptlarni aniqlashda va ularning tizimli tahlilini o'tkazishda ishlatiladi. Bu til va madaniyat o'rtasidagi aloqani chuqurroq anglashga yordam beradi.

5. An'anaviy lingvistika doirasidagi yondashuv: "Tushuncha" va "konsept" terminlarini aynan bir narsa deb qarash ayrim tilshunoslar tomonidan tanqid qilinishi mumkin. Chunki tushuncha odatda mantiq va bilim doirasida ishlatilsa, konsept ko'proq madaniyat va hissiy tarkibni ham o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuv nazariy jihatdan oddiyroq bo'lsa-da, tilshunoslikda uni ishlatishning chegaralari aniqlashtirilishi kerak.

Y.Balashova tomonidan taklif etilgan yondashuvlar kognitiv lingvistikaning interdisiplinarligini ko'rsatadi. Ular tilni nafaqat lingvistik birliklar va strukturalar sifatida, balki inson tafakkuri, madaniyati va bilish jarayonlari bilan bog'liq murakkab tizim sifatida o'rganishga imkon beradi. Shu bilan birga, "tushuncha" va "konsept" terminlarini bir xil narsa deb qarash har doim ham ilmiy jihatdan asosli emas, chunki bu ikki tushuncha semantik va pragmatik jihatdan farqlanishi mumkin[1].

Kognitiv lingvistikada lingvokulturologik yo'nalishni A.V.Kostin ham ajratib ko'rsatadi. Uning ta'rifiga ko'ra, lingvokulturologik yondashuv tilning kumulyativ (yig'iluvchi) funksiyasi haqidagi g'oyaga asoslanadi. Aynan shu funksiyaning yordamida til xalqning tajribasini, dunyoqarashini va dunyoni his qilish tarzini aks ettiradi, saqlaydi va avlodlarga yetkazadi. Ushbu konseptsiyaga ko'ra, til – dunyoni birlamchi kontseptualizatsiya qilish va inson tajribasini ratsionalizatsiya qilishning universal shakli bo'lib, u dunyo haqidagi ongsiz va tabiiy bilimlarning ifodachisi va saqlovchisi, shuningdek, inson hayotidagi ijtimoiy jihatdan muhim voqealarning tarixiy xotirasi sifatida namoyon bo'ladi.

A.V. Kostin zamonaviy kognitiv lingvistikaning bir qator yondashuvlarini ham ajratib ko'rsatadi:

- **Mental-faoliyat yondashuvi** (S.A. Askoldov),

TILSHUNOSLIK

- **Individual-nutqiy yondashuv** (D.S. Lixachev),
- **Semantik yondashuv** (N.F. Alefirenko, A. Vejbitskaya, V.V. Kolesov, I.P. Mixalchuk, V.P. Neroznak),
- **Madaniy yondashuv** (Yu.S. Stepanov, V.I. Karasik),
- **Mantiqiy yondashuv** (N.D. Arutyunova, T.V. Bulygina, A.D. Shmelev, G.V. Makovich, R.I. Pavilionis, M.R. Proskuryakov, I.G. Proskuryakova),
- **Kognitiv yondashuv** (A.P. Babushkin, E.S. Kubryakova, Z.D. Popova, I.A. Sternin, G.V. Tokarev, J.F. Rishar, S.X. Lyapin, A.V. Kravchenko, G.A. Voloxina, G.V. Bykova),
- **Lingvokulturologik yondashuv** (S.G. Vorkachev, V.N. Teliya, F.F. Farxutdinova).

Bu yondashuvlar kognitiv lingvistikaning xilma-xil aspektlarini o'zida aks ettirib, til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlarni turli nuqtai nazarlardan tahlil qilishga imkon beradi.

A.V.Kostinning keltirgan yondashuvlari zamonaviy kognitiv lingvistikadagi tadqiqotlar qamrovining kengligini va turli paradigmalarning bir-birini to'ldirishini yaqqol namoyon etadi. Bu yondashuvlarni quyidagicha tahlil qilish mumkin:

1. Yondashuvlarning xilma-xilligi

Keltirilgan yondashuvlar lingvistikaning qator fanlararo bog'liqligini aks ettiradi: **Mental-faoliyat yondashuvi** (Askoldov) tafakkur va faoliyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi, bu esa tilni ong jarayonlarining ifodasi sifatida tushunishga imkon beradi.

Individual-nutqiy yondashuv (Lixachev) shaxsning individual xususiyatlari va uning tilga bo'lgan ta'sirini aks ettiradi. Bu, ayniqsa, mualliflik uslubi va shaxsiy dunyoqarashni tahlil qilishda dolzarbdir.

2. Semantik va madaniy yondashuvlarning o'zaro bog'liqligi

Semantik yondashuv (Alefirenko, Vejbitskaya va boshqalar) til birliklarining ma'nosini tushunishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ayniqsa, A. Vejbitskaya va uning universal semantik tamoyillarni ishlab chiqishdagi ishlari tilshunoslik va kognitiv tadqiqotlar uchun asosiy yo'nalishlardan biridir.

Madaniy yondashuv (Stepanov, Karasik) esa ma'no va madaniyatning bir-biriga ta'sirini o'rganadi. Bu yondashuv til orqali madaniy kodlar va stereotiplarni tahlil qilish imkonini beradi.

3. Mantiqiy va kognitiv yondashuvlarning ahamiyati

Mantiqiy yondashuv (Arutyunova, Shmelev va boshqalar) konseptlarning tuzilishini va ularning mantiqiy tartibini o'rganadi. Bu yondashuv tilning ichki strukturasi va uning tartiblarini tahlil qilishda muhimdir.

Kognitiv yondashuv (Kubryakova, Popova va boshqalar) esa til va tafakkur o'rtasidagi munosabatni o'rganib, kognitiv jarayonlar (masalan, konseptualizatsiya va kategorizatsiya) orqali tilning faoliyatini tushunishga yordam beradi.

4. Lingvokulturologik yondashuvning ahamiyati

Lingvokulturologik yondashuv (Vorkachev, Teliya va boshqalar) tilni madaniyat bilan bog'lab, xalqning dunyoqarashi, tarixiy xotirasi va madaniy identifikatsiyasini o'rganadi. Bu yondashuv tilning kumulyativ funksiyasini (madaniy merosni saqlash va uzatish) tushunishda muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

Kostinning yondashuvlar ro'yxati kognitiv lingvistikaning fanlararo tabiati va keng qamrovini ko'rsatadi. Ushbu yondashuvlar birgalikda ishlatilganda tilning semantik, madaniy, mantiqiy va psixologik jihatlarini yaxlit tahlil qilishga imkon beradi. Shu bilan birga, yondashuvlarning har biri tilni o'rganishda muhim, ammo ayrim hollarda ular bir-birini to'ldirish uchun integratsiyalashuvi zarur. Bu esa kognitiv lingvistikaning yanada chuqur tadqiq etilishiga zamin yaratadi.

O'zbek tilshunosligida yuqorida sanab o'tilgan yondashuvlar bilan uyg'un fikrlar ilgari surgan olimlar bor, ammo ular orasida ushbu yondashuvlarni to'liq, maxsus ravishda nomlab o'rganan tadqiqotlar kamroq uchraydi. Shu bilan birga, ayrim o'zbek tilshunoslari ishlarida bu yondashuvlarga yaqin yondashuvlar yoki uslubiy asoslar mavjud.

O'zbek tilshunosligida yuqoridagi yondashuvlarga qisman mos keladigan tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, ular odatda o'zbek tilshunosligi an'analari va yo'nalishlariga mos ravishda amalga oshirilgan. Afsuski, ushbu yondashuvlarning ko'pchiligi hali o'zbek tilida chuqurroq va tizimli ravishda ishlab chiqilmagan. Shu sabab, bu yondashuvlar bo'yicha batafsil va fanlararo

tadqiqotlarni amalga oshirish kognitiv lingvistika va lingvokulturologiya bo'yicha o'zbek tadqiqotlari rivojlanishiga katta hissa qo'shishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Балашова Е.Ю. Концепты любовь и ненависть в русском и американском языковых сознаниях. Автореф. дис... канд. филол. наук. Саратов, 2004. – С. 6
2. Бодуэн де Куртуне И.А. Количественность в языковом мышлении // Избранные труды по общему языкознанию. Ч. 1. М., 1963. – С. 312
3. Кравченко А.В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка. – Иркутск: ИГУ, 2001. – N 1. – С. 60
4. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. / Вопросы когнитивной лингвистики. –2004, № 1. – С.6-17.;
5. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. М., 1996. – Сс. 53-55
6. Нурмонов А, Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. – Тошкент: Шарқ нашриёти, 2001. 160б. – Б. 19
7. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Жиззах, “Сангзор”, 2006. – Б.5
8. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М., 1975.; Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М., 2004.;
9. Carroll D.W. Psychology of language. – Thomson, 2004. – P. 492
10. Chomskiy N. Language and mind. – Cambridge University press, 2006.
11. Chomsky N. Syntactic structures. – Germany: Mouton de Gruyter, 2002. [1957] 117p. jami
12. Fillmore C.J. “An alternative to checklist theories of meaning.” Proceedings of the Berkeley Linguistics Society, 1. – London, 1975;
13. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things. – United Kingdom: University of Chicago Press, 2008. – P. 11
14. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
15. Montague R. “Universal Grammar.” *Theoria*, 36: 373-398. – London, 1970.